

ARANY JÁNOS EPOSZI TÖREDÉKEIRŐL.

Arany most megjelenő *Hátrahagyott Iratainak* egyik érdekes részét teszik azon eposzi töredékek, melyek *Csaba királyfira* s a hún trilogia tervezetére vonatkoznak. Különböző időből valók s mindannyia a költő próbálkozása, hogyan legyen úrrá nehéz tárgya fölött. A következőkben Aranynak e vívódását akarom elbeszélni, kísérve eposzának fejlődését az első kísérlettől a kész *Buda haláláig*. Egy «népies hősköltemény» gondolata különben már 1847-ben megvillan Aranyban. «Mi volna az, ha az ember ilyet írna?» kérdi — e gondolattól mintegy meghökkenve — Szilágyi Istvántól. Homer művei táplálták benne e gondolatot; akkor olvasta először friss gyönyörrel az *Iliast* s az *Odysséát*, «e — mint mondja — tejmézzel folyó népi költeményeket». Később a *Nibelung-éneket* is megismerte és ez ismeretségnek valószínűleg nagy része van abban, hogy a népies hőseposzról való pusztá gondolat benne erős gyökeret vert. Magával, *Csaba királyfi* eszméjével, (Arany László bevezetése szerint,) a költő csak 1852-ben foglalkozott először; de azután ez az eszme többé el nem hagyta; élt benne, később már csak kísértett benne, 1881-ig; azontúl Csaba is végleg azon kedves halottak közé szállott, kiknek emléke fájt is, édes is volt neki.

1852—1881! Egy teljes emberöltő! Majdnem annyi idő, a mennyit Dante az ember útja felének nevez s Aranyt eposzának gondolata e hosszú időn híven kísérte.

*) *Arany János Hátrahagyott Iratai s Levelezése*. Buda-Pest, 1887. Ráth Mór.

juk ama tényezőket, melyektől a tanítás sikere függ, és azután összehasonlítjuk a nálunk fennálló viszonyokkal, nevezetesen azzal, hogy e tényezők közül melyek hiányoznak a mi tanítási rendszerünkben.

A tanítás sikerére nagyon sok tényező foly be, de ezek között nagy számmal vannak olyanok, a melyeket esetlegeseznek nevezhetünk. Ilyenek: a tanuló fejlettsége, szellemi képessége, a tanár egyéni modora, stb. Minthogy e tényezők egyéni természetűek: befolyásuk csak úgy lenne mérlegelhető, ha e tényezőknek hatásából a középértéket levonjuk és ezzel mérünk általánosságban. E befolyásokat mellőzzük. Vannak azonban olyan tényezők is — és ezek a fontosabbak — a melyek abszolút mértékkel mérlegelhetők. Ilyen mindenkéül a szigorú köteleességérzet, melynek tanár és tanulóban egyaránt meg kell lenni; ilyen a tanár tudományos képzettsége, a tanuló családi nevelése, a taneszközök — ide értve a tanirodalmat is — hiányossága s mások.

I.

A tanítás sikerének legfontosabb tényezője kétségtelenül a szigorú köteleességérzet, melynél fogva tanár és tanuló egyaránt szigorú pontossággal teljesítik köteleességeiket. — A fiúnak, a köteleesség föltétlen teljesítésének érzetével kell a nyilvános iskolába lépni, hol ez érzetnek tovább kell fejlesztetni. A szülők vetik meg tehát az alapot, melyen azután a középiskola és egyetem tovább építeni hivatva vannak. A szerint, a mint az alap szilárd vagy ingatag, az épület is szilárd vagy ingatag lesz még abban az esetben is, ha e tanintézetek föladatuknak kifogástalanul megfelelnek.

Sajátságos viszony áll fenn nálunk a család és az iskola között; viszony, melyet természetellenesnek kell mondanunk. A fiú tíz éves korában iskolába kerül s az iskola veszi át részben a fiú további nevelését, melynek természetesen ki kell terjedni úgy az észbeli képességek, mint az erkölcsi érzék fejlesztésére. A fiú ettől az időtől fogva egész felnőtt koráig két befolyás alatt áll: a szülei és iskolai befolyás alatt. Nem szorúl bizonyításra állításom, hogy a siker csak akkor lesz kedvező, ha

nek épen az ad érdekességet, hogy bepillantánunk engednek ebbe a belső munkába.

I.

Az első dolgozat 1853-ban készült. Két énekből áll, melyek címei: *Szász Detre* és *Krimhild* és egy töredék hatodik énekből, tulajdenkép bevezetésből *Kevházához*, melyet Etele halotti ünnepén a «csatamondó Hábor»*) énekel. Mindenekelőtt jelezni kell a két ének tartalmát. Detre beszélget a gót Walamir királylyal, lelke szándékát fürkészve, Eteléről. A húnok fejedelme épen hazatérőben van római útjáról, melyet Leo pápa kérése s egy égi jelenés akasztott meg. Harczai közben Etele már «öt éve kerülte szerelem játékát» s gyászolta kedves nejét Rikát, kitől Csaba fia származott, az a fiú, ki a jóslatszerint a széthulló húnbirodalmat majd újra vissza fogja állítani. Etele ezért ezt nevezte utódául s mellőzi érte Krimhild fiát, a szöke Aladárt. Most azonban öt évi gyász után, Etele özvegy üres szíve megelégteli a magányt s harczaiból visszatértében, «Adria szigetéről» magával hozza a szép Mikoltot. Minden pillanatban érkezhetik. Detre érzi, hogy a dolgok fordulóra jutottak. Diadalainak közepette a Lech folyónál már intést kapott a sorstól Etele; a katalóni mezőn egy ősz paptól nyert félelmes jóslatot s most Róma előtt egy égi jelenés állotta útját.

Úgy lehet, az idő nincs is olyan messze,
Ámbár Isten dolga, hogy meddig ereszsze.
Az emberi elme gyakran botlik, téved...
De különös az a római történet.

Mert csodálatosan a hármas szám betelt:
Három ízben láttuk megrémülni Etelt... stb.

Detre a maga részéről mindent megtesz, hogy az idők betelését siettesse s titkon az idegen fejedelmekkel a lázadás hálóját szövi. Ezért mondja ez énekes mindjárt kezdetben.

Ama titkos ármányt kezdem énekelni,
Melyet forralának nyugat fejedelmi,
Hogy Etele jármát egy nap összetörnék
A hatalmas királyt orozva megölnék.

*) Hábor *Zalán* futásában is előfordúl.

A ravasz gót azonban még két más oldal felé is segítség után néz. Egyrészt titokban Krimhild fiát, Aladárt uszítja Csaba ellen, ki éppen most készül első harcára indulni; másrészt Krimhild haragját éleszti Etele ellen, mellőzéseért. A királyné előtt már nem is hímez-hámoz; figyelmezteti szörnyű boszújára a Nibelungokon, s ilyen boszú hevét akarja most benne lánggra lobbantani Etele ellen.

Kettő vala már csak: Gunter, a testvéred
És a szörnyű Hagen, ki megölte férjed;
Foglyúl adta őket Isten a kezédbe:
Senkire se bízta; jut-e még eszedbe?

Lefejezed őket hosszú, véres karddal,
Hurcolád a két főt gyöngé női karral,
Fehér könyöködről... hanem elég, elég!
Az a kard, az a kéz vajon megvan-e még?

Mert avval a kézzel könnyű lesz ölelned
A királyt, ha majdan nyugszol teste mellett;
Ölelned... előlnöd... mit mondok? Valóban
Kevés a különbség ebben a két szóban.

Azután hozzá teszi Detre, hogy az idegenek is mind készek a lázadásra; ez is, az is

Most a hívet játszsz, de ha kell a résen
Én tudom, első lesz a kenyértörésen.

Ennyi az 1853-ból való töredék tartalma, mely mintegy előjáték Csaba tragédiájához. Következett volna Etele hazatérése; Krimhild s Mikolt közti versengés; a menyegző; Etele halála, Aladár és Csaba viszálya; a gótok álnoksága; a Krimhild-ütközet; a phantastikus vég: Csaba látomása, a halottak harca, a sebesültek életre keltése a Csaba-ire fűvel, az ősz házába visszaindulás és végül kilátás a jóslat teljesülésére, a magyarok bejövetele által.

Ily körvonalakban lebeghetett Csaba regéjének képe Arany előtt 1853-ban. Egyet azonnal észreveszünk: ez időben Arany még nem gondolhatott trilogiára. Közvetlenül Csaba tragédiáján akarta kezdeni eposzát, s ehhez az első öt énekben bevezetésül, mintegy expositióul, használni Etele halálát s a halált előidéző körülményeket. De nyilván elégedetlen volt a tervvel, kivitellel s abban hagyta. Legalább, midőn két

évvel utóbb tárgyát újra dolgozza, már egészen más nyomon indul.

Mik ezen első dolgozat hibái; mi az — mennyire ilyes a töredékből kivehető — mi Aranyval a dolgot abban hagyta? Ha szemmel tartjuk a későbbi dolgozatokat, nem is nehéz a kérdésre felelnünk. Nem kell feledni, hogy midőn Arany ez első kísérletét írta, Csaba állott előtte mint kizárólagos s egyetlen hőse. Arany szeme folyton Csabára néz; ez van a középpontban s Etele a költő látkörének most még csak peremén lebeg, mint véres nap, nyugtakor, mint alkonyi világítás a meginduló tragédiához. S e ponton fog változni először az eredeti tervezet. Etele alakja a látkör széléről mindinkább a középpont felé csúszik. Minél jobban belémerül Arany a hűmondába s belemelegszik tervébe, Etele alakja köré az epizodok nagyobb, jelentősebb tömege gyűl s a hűn király alakja erősebb lesz a ködös Csabáénál s ez önkénytelenül hátrább szorúl. Önkénytelenül: mert Arany azért mindig a Csaba regéjét tekinti eposza főtárgyának, de világos lesz előtte, hogy Etele alakjával kell először költőileg megbirkóznia. Így a költemény keretének szélesülnie kell s adva van a trilogia első gondolata. E pontról azután föltűnnek az első dolgozat tökéletlenségei is. Etele nagyon a háttérben marad; csak beszélnek róla; maga — hogy úgy mondjuk — csak halotti torára jelen meg az eposzban. Egyéniségének jelentősége sincs kifejtve; pusztán egy nagy hódító, kit mint valami bálványt döntenek meg ellenkező érdekek. Egy krónikás álláspontját foglalja el a költő e dolgozatban, ki megelégszik a tények költői csoportosításával, a nélkül, hogy ugyanakkor azok mélyebb, eszmei magját is föl tudná kellően tüntetni.

Vannak különben már ez első dolgozatban vonatkozások oly gondolatokra, melyek később Arany eposzában fontosakká válnak s ott majd más világításban s más erővel fognak megjelenni. Ilyen például a többi közt az önmeggyőzés motivuma Eteleben. Dolgozatunkban a gót Walamir beszédéből tudjuk, hogy Leo pápa így szólt a hűnök fejedelméhez:

Te ki mindeneket — úgy monda — legyőzhetsz,
Hírre, hatalomra, kincsre megelőzhetsz,
Műld felyűl ebben is: *győzd le tenmagadat*,
Szüntesű meg irántunk való haragodat.

Íme itt krónikaszerűleg adva van az a motívum, melyet Arany később érettebb művészettel dogozott föl *Buda halálában*.

Azonban a szerkezet is kissé lazának, művészietlennek tűnhetett föl az első dolgozatban. Magában véve ugyan ügyes dolog, hogy az első énekben Detre és Walamir gót király beszélgetéséből tudjuk meg, hogy Etele közeledik, hogy hol jár-tatta romboló fegyverét, miként hökkent meg az égi jelekre, hogyan temette el kedves nejét, Rikát stb., de másrészt inkább drámába illő eljárás, a cselekmény fejlesztésére szükséges tudnivalókat így érdekllett emberek beszélgetéséből ismertetni meg a hallgatóval. Az eposz méltóságos menetével, melyben az események elbeszélése némi nyugodt önállóságot kíván meg, ez a költői cselfogás nem egészen egyezik. S e mellett e beszélgetést is meg kell szakítania a költőnek, annak menetébe egy epikus foltot varmnia, hogy elmondja saját személyében az olvasónak, mit a két beszélgető még nem tudhat, azt tudniillik: hogy Etele új neje, Mikolta miatt késik oly soká, kit most hoz magával «tenger szigetéről». Így — finomabb mérlegre vetve a dolgot, tökéletlen az első kísérlet az eposzi formában s az elbeszélésnek nincs is meg a kellő mélysége. Ha így folytatja énekét, érezhette Arany, hogy a részletek, episodok csoportosítása mellett is eposza erőben növekedni nem fog. Azt mondhatni, hogy Arany az első dolgozatban csoportosítani, egybe fűzőgetni kezdi a gazdag anyagot, kijelölni nagyjából a forduló pontokat: de az egyes motívumoknak még nincs meg a kellő költői életök s maga Arany sincs még egész tiszta tudatában annak a fejlesztő alapeszmének, melyből kiindulva, ének ének után szerves kapcsolatban keletkezik.

Gondolhatta a költő: «vak eret kergetett» s letette a tolat. Hanem azért az eposz gondolata szakadatlan foglalkoztatta. Szilágyi István hívta föl figyelmét, még 1847-ben a *Nibelung-énekekre* s hogy Arany azt nagyra becsülte s — különösen az ötvenes években sokat forgatta, — kétségtelen. Mint 1854-ben egy levele mondja, szereti a «nibelungi compositiót» s Firdusi is ezért a «nibelungi compositióért» becses előtte. Ugyanekkor fölkiált, mintegy a saját kísérleteit, törekvését is magában bírálgatva: «Mikor lesz nekünk epikusunk, ki compónálni tudjon».

Érdekesek s jellemzők e fölkiáltások, mert mutatják azt az

irányt, melyben Arany képzelme haladt, s mutatják azt is, hogy épen az egységes compositióban találta a fő nehézséget eposzára nézve: ebben rejlett a varázskules a hünmonda költői értelmezéséhez. A nibelungi compositio — mit érthetett ez alatt Arany? Azt a költői egységet, mely a német eposz kalandjait összekapcsolja; azt a pszichologiai következetességet, melyel egyesek cselekvései, egymásra hatásukban a végső sorsot közösen s ellenállhatatlanul fölidézik, ezt a valóban tragikai végzetességet, a mint «a szerelemből a szörnyű közös szenvedés» fakad. Ez a *Nibelung-ének*ben annyira meg van, oly naivul s mégis annyi művészettel nyilatkozik, hogy költők fölfogása mindig bizonyos idegenkedéssel fogja nézni azoknak különben jogosult kritikai törekvését, kik ez egység föltüntetése helyett a dalban inkább a hézagok, kisebb-nagyobb ellenmondások kiemelésével, szárazabb s költőibb részletek megrostálásával foglalkoznak s a dalnak végső formát adó költőben inkább csak ügyes-bajos kompilátort látnak, mint igazán költőt. A Homér tejjel-mézzel folyó eposzaitól a *Nibelung-ének* felé forduló Aranyt ennek erős, alapjában drámai következetessége fogta el, kiváltkép mikor azt mondja, hogy a nibelungi compositiót annyira szereti.

S ennek mását akarta Arany eposzába átvinni; az epizódoknak, az eposz cselekményének minden ízökben pszichologiai jelentőséget is kívánt adni, hogy a történet minden fordulata az alakoknak ne csak külső sorsára hasson, hanem egyszersmind indító legyen azok lelkében új cselekvésre. Az eposzi elbeszélés naiv menetével némileg a drámai szerkezet szigorúságát egyesíteni: ez volt gondolata Aranynak; ez volt az, mit nibelungi compositiónak nevezett, s ez a gondolat lebeghetett előtte, midőn fölkiált, lesz-e nekünk majd epikusunk, a ki ilyet bír. Maga pedig azalatt rajta volt, hogy ezt a czélt megközelítse. E törekvésének első s újra csak kezdetleges próbája a második dolgozat, mely két évvel fiatalabb az első kísérletnél. Tagadhatatlanul a *Nibelung-ének* hatása alatt keletkezett; az alexandrin helyébe a nibelung-stropha lép s Arany utánozza a német eposzt a költőnek a jövőt sejtető fölkiáltásaiban is.

De mélyebben s költőiebben mutatkozik a hatás — mint mondtuk — Arany azon törekvésében, hogy az eposz eseményeit pszichologiai motivumokká is alakítsa, s alakjait annyira mélyítse, hogy a tragikai bűn és bűnhődés föltüntetésére képe-

sek legyenek. E mélyebb terv nyomát viseli magán a második dolgozat. E fölfogás izmosodásából lett világossá Arany előtt, hogy Csaba regéjét több egészre kell osztania. Etele bukását nem veheti többé egyszerűen kiindulónak Csaba tragédiájához; oly hatalmas eposzi ténynek tekinti, melynek teljes költői indokolását meg kell adnia. Tisztán látja, hogy minél mélyebb, minél inkább az emberi sors elevenéből fakadó lesz ez az indoklás, annál súlyosabbá válik egész eposzának költői értéke is. Az első dolgozatban, 1853-ból, Eteleét illetve, csak az a gondolat kísért, hogy a leghatalmasabb ember is csak ember s műve porba omlik, mint a többié. Most Arany Etele hatalmának már csírájában akarja föltüntetni azt a tragikai elemet, mely miatt buknia kell; ki akarja mutatni, hogy Etele hatalma kezdettől tragikai bűnön nyugszik, melynek következménye később a hún birodalom szétporlása. Így izmosodik meg az első rész eszméje, melyre Arany 1853-tól való dolgozatánál még nem gondolt. Csaba így most a költő látköréből a közép helyről a szélső határra szállt; Etele foglalja el egyelőre a közepet; s a hol az első terv szerint Eteleét láttuk, ott most — mint nap mellett a hold — Buda alakja bukkan föl a homályból, mely eddig, az első terv után következett, Arany előtt érdektelen volt. Csakugyan Etele tragikai bűne föltüntetésére Budával való viszállya önként kínálkozott. Szóval Arany eposzi terve az egész soron megváltozott. Kezdetben legerősebben foglalkoztatta a Krimhild-ütközet; az a nagy csata, melyben a húnok hatalma végkép megdőlt; s ez ütközetben Csaba látománya egy új birodalom alakulásáról a magyarok által. E főeszme szövéséhez kereste az eposzi szálakat. De az évek folytán minél jobban érlelődött benne eposza terve, annál inkább bonyolult fejlemények eredménye gyanánt tűnt föl neki ez az eposzi vég; mint utolsó része, csak mint befejezése egy ciklikus eposzának. Így állott elő az új terv schemája; tisztán meg volt az első rész alapgondolata s a harmadik rész kiindulója Etele halálával. Csakugyan Arany hozzá is kezdett e részek kidolgozásához. A második rész a világhódítót s az ellene szőtt ármányokat énekelte volna meg, azt a tárgyat, mely az első dolgozat két énekét képezi. Az új terv szerint, úgy gondolom, e rész képe még a leghomályosabban állhatott a költő előtt. Ha jobban szemügyre vesszük a második, 1856-ból való dolgozatot, azt is látni fogjuk, hogy miért.

II.

Valóban nem csekély élvezet, a meglevő töredékeket vizsgálva, nyomára jönni egy nagy költemény szerves keletkezésének; s Arany komponáló tehetségének próbája, hogy így a tárgy természetében fekvő okokból a figyelmes szemlélő mintegy utána rajzolhatja azt a gondolatmenetet, melyet a költő képzelme e részben követett. S ezt nem csak nagyjából tehetjük, néhol majdnem újjal mutathatunk a pontra, mikor évek után, a költőben szunnyadó egy-egy motívum vagy technikai ügyesség útján, vagy véletlenül formát váltva, egyszerre csak költői életet nyer. E tekintetben is tanulságos összehasonlítani az 1855—56-ban keletkezett második dolgozatot *Buda halálával*. Előbb azonban olvasóm figyelmét egy érdekes változtatásra akarom fölhívni, mely újra mutatja, mennyire mélyíteni iparkodik önkénytelen is Arany képzelme alakjainak eposzi s pszichológiai jelentőségét. A változtatás Krimhild körül történt. Az első dolgozatban Krimhild boszúja a Nibelungokon már az eposz előtti időbe esik. A másodikban is — mikor a trilogia terve már megvolt — Krimhild boszúja múlt dolog. Az az erős productiv hangulat azonban, mely Aranyt *Buda halála* megírására készítette, őt merészebbé is tette, s mert énekébe be akarta vonni a *Nibelungok* elveszését is, újra jelenítve a nagy katastrophát, azt élő s tovább fejlesztő részlet gyanánt költeményébe illesztve, hogy olvasója érzésében Krimhild bukását Aladárral még tragikusabbá, régi bűnnel még összefonódottá tegye. A költői dolgokban járatos, ki maga elé tudja idézni az eposz egész tervezetét, érteni fogja, mily nagy arányokat ölt vala ily módon Krimhild alakja. Arany, a monda alapján még egyszer megénekelte volna a húnok s burgundok harcát s abban Krimhildnak más fordulattal, több pszichológiai indok beszövéssel a német eposzéval hasonló nagy szerepet kívánt volna juttatni. Így kerül előkészítőnek *Buda halálába* az a szép episód, mikor Krimhild a kis fiát, Aladárt, az Isten kardjával övezi s ölelgetve gyermekét, őt boszújának eljegyzi. Nem is gyanítja, hogy az a kard kétélű; hogy elveszti azt is, ki vele csapásokat oszt. A művészi kis jelenet idyllikus előjátéka a későbbi nagy viharoknak s a legtisztább tragikai irónia szelleme lengi át.

E kitérés után forduljunk újra Arany második töredékéhez, melynek első két éneke *Buda halálának* mintegy embryoja. 1856-tól 1862-ig e két ének tartalma annyira kifejtett, hogy most *Buda halálának* első hat énekét foglalja el. Röviden számot kell adni e két énekről. Az első elmondja, hogy Buda Etelével megosztotta uralmát s most már kilencz éve országolnak együtt nyugodtan.

Miként a' támadó nap vitéz Atilla volt,
Mellette Buda fénylett — szeliden — mint a hold.

Etele ez idő alatt el-kirajzott a négy égtáj felé s ha zsákmányt hozott haza, két részre osztá s választásra Buda elé raká. Az ének tehát elmeséli a hatalom megosztását, a kilencz évi együtt uralkodást, Etele magatűrését s egyetértését bátyjával. A másodikban Etele véres karddal a «Duna Tisza közé, hol a lusta Zagyva foly» terelteti népeit, de nem harczra, hanem, mint *Buda halálában*, vadászatra. Etele pedig

— küldé jó Budához, Szikámbria felé,
Vadászni hogy lejőne, bátyjának üzené,
Múlatni és vadászni, szemlélni a hadat
Mátrában és a Bükkön megűzni a vadat.

Buda készülődik, de elindulása előtti éjjel «szemeit lehúnyván, megnyílt a léleké s egy álmot lát, mely kedvét szegi. S mi ez az álom? Nem egyéb, mint Hunor és Magyar nőrablása. A két ős és csapatja magával ragadja a Berek leányait, kiknek — mint a költő szép sora mondja :

Hosszú hajok búcsúra lengett haza felé.

Csak hogy az álom összekuszálja a képet; Hunor és Magyar egyszerre Budára és Etelére változik, kik Dúló király szebbik leánya miatt összezőrrennek.

Az alvó Buda arra nyugtalanul fölserken, mi pedig szívesen emlékezünk, hogy a Homer-szerető Arany itt az *Iliásból* Briseis motivumát szötte dalába, a mely görög szépség miatt támad tudvalevőleg Achilles szörnyű haragja Agamemnonra.

Eddig a két ének, melyből *Buda halálának* egész első fele fakad. Mennyi hiányzik különben még *Buda halálához*! de az az érdekes, hogy közelből szemlélhetjük, miként pótolja a költő képzelme a hiányzót. Midőn Arany a második töredéket (1855) írta, tisztában volt a trilogia formájával, illetőleg azzal, hogy az első résznek a királyi hatalom megosztásán kell kez-

dődni, s Buda legyilkolásával végződnie. Ezt a gondolatot világosan mutatja a fönmaradt tervezet; de mutatja azt is, hogy akkor a gondolatnak csak törzse volt meg, sok hajtása pedig hiányzott. Az első résznek a tervezet szerint hat, vagy a földolgozás szerint hét énekre kellett volna terjednie. I. Buda s Etele osztálya. II. A vadászat. III. Detre tanácsa. IV. Etele hadba megyen. V. Buda várost épít. VI. Etele hazatér. VII. Buda halála. A második énekben tör ki Buda elégtelensége, a harmadikban Detre fokozza azt, a negyedikben történik a szakítás s így végig. A terv átlátszó, egészen tiszta, de így egy kissé merev, mondhatni szigorú egyenes vonalban halad a czél felé, s ez a merevsége a kidolgozásban azon némileg száraz elbeszélő hang által, melyet a töredék első két énekében találunk, még föltünőbbé válik. A folytatás abban is maradt; azt hiszem, nem csak külső okokból, hanem mert Arany érezte, hogy lantjára még zengőbb húrokat vonhat. Mint föntebb kimutattuk, az eposz első részének terve Etele bukásának tragikaibb fölfogásából származott. Ez a fölfogás most megkívánta, hogy Arany az eseményeket, az alakok egymáshoz való viszonyát s ennek változásait mélyebben, nem pusztán eposzi fogásokkal indokolja, mint eddig. S épen ez az indokolás van még kezdő állapotban 1856-ból való töredékünkben. S Arany érezte, hogy még mindig küzdenie kell tárgyával, hogy méltó formáját még meg nem lelé. Például nincs indokolva a töredékben az, miért osztozik Buda Etelevel; nincs indokolva, hogy Budában kilencz évi békés együtturalkodás után egy álom miatt hogyan kelhet rögtön nehéz gyanú. Nem értjük, hogy kerül kilencz év után, rögtön Buda szívébe az «ék» stb. A terv e mellett — mint már említettük — egy kissé száraz is; nincsenek duzzadó izmai, utána indulva, hiányoznék az énekből az eposzi teljesség, az epizódok gazdagsága. S most történik az, hogy az új terv magjából mindig több hajtás fakad, a száraznak látszó ág lombosodik. Először is a trilogia második részének formátlan anyagából szív magába táplálékot. Olvasóim talán észrevettek, hogy az első rész 1856-ban még nem tud semmit a nőkről. Krimhild nagyon a háttérbe szorúlt, valószínűleg csak a második részben lépett volna föl versengésben Rikával, Etele második nejével. Az első rész izmosuló eszméje azonban le, magához vonta a versengő nőt s íme a terv élni kezd. Arany a fiatal Etel mellé, kit az első részben magyar

Achillesnek rajzol, Krimhildet állítja s Krimhilddel szemben Budának is ad egy nőt, Gyöngyverben. Ez új alak, mint új alakja a második dolgozatnak Buda is. Az első pillantásra világos, hogy ez által nem csak elevenségben nyer az eposz, de pszichológiai szövete is gazdagabb lesz s gyönyörű epizódokra nyílni meg a kilátás. Buda említett álma a második énekben így ködbe foszlik; a két király álmódott viszálya nők miatt a kész költeményben drámai elevenséggel a valóságban előttünk történik. Az ember szinte újra érzi a költő örömét, mikor így egy-egy motívum átalakulását s életre kelését követheti. A kész költeményben a figyelmeztető álom helyébe azután Detre fondorkodása lép, ki most Budával szemben viselkedik úgy, mint az 1853-iki töredékben Aladárral s Krimhilddel szemben.

De ha nem követhetnők is tovább az átalakulások munkáját, egy dolog világos lesz előttünk: a költemény tárgyának gyors növése, az anyag nagy bővülése, a mint azt *Buda halálában* találjuk, onnan eredt, mert Arany most már erősen kezében tartá a compositio fonalát; az epizódok, részletek nem mozognak nyugtalanul, egyesülést keresve, vagy álmatag a költő képzelmében, hanem gyorsan odacsoportosúlnak a tisztán kifejtett költői alapeszme köré. Ennek világánál azután egyszerre fény derül a hún monda sok részletének költői értékére s pszichológiai jelentőségére is és például az Isten kardjának s Hadúr motívumának helye a költeményben ki van jelölve. S a mint a részletek költői értelme és kapcsa Arany előtt egészen világos lett s ez által énekének alapeszmeje is productív erőben nyert: az előadás formája is megfelelőleg változott. Nem a hangot értem, hanem a szerkezetet. Arany most képessé vált arra, hogy tökéletes drámát adjon a naiv elbeszélés formájában s mert ezt a törekvését az idő s költői szelleme megérlelé, *Buda halála* nem is maradt többé töredék, mint az eddigi kísérletek.

Eddig Arany többször «kergette a vak eret»; kereste, mily részleteket vegyen énekébe, mily kapcsolatot adjon nekik hogy Csaba tragédiájáig eljuthasson. Az első kísérlet idején még bizonytalanul fonja a szálakat; a második dolgozat már a tragikai fölfogás elevenebb jeleit mutatja; innen ered a trilogia formája; de a földolgozás — az első két énekben — még nem mintaszerű. *Buda halála* azután e részben a költő utolsó szava s tehetségének mértéke. Itt megnyugodhatott Arany, mert megvalósította azt az óhajt, mely 1854-ben lelke mélyéből

szállott föl; most már van epikusunk, «ki componálni tudjon». Valóban a nélkül, hogy szavunkat erőltetnők, teljes nyugalommal mondhatjuk, Arany e művében a költői compositio titkait oly mélyen értette s átérzette, mint kevesen. S itt jól kell különböztetnünk. Költői szerkesztés és szerkesztés közt nagy a különbség. Nagyolva egy tervet kigondolni, némely elevenebben képzelt részlet kedvéért a terv hézagait jól, rosszúl, szép szóval, néha igaz tartalom nélkül kitölteni: ez, Aranyt *Buda halálából* ítélve meg, nem költői tervelés. Fictióról fictióra szállni, a való helyébe képzelmi világot teremteni, melyben meglepetésről meglepetésre haladunk, a szenvedély csodás hangját, az érzelem szokatlan kifejezésett halljuk, a helyzetek leleményes változatában gyönyörködünk: ez sem volt Aranynak sem természetében, sem tehetsége irányában. A költői componálás Arany értelmében szűkebb körű, de szervesebb valami, melyben tehetségének öntudattalan ereje épen úgy részt vesz, mint a művészi okokból kiinduló tudatos reflexio. Itt nincs erőszakolás; a számra bár kevés költői motívum nő, fejlődik, egymáshoz kapcsolódik a lélekben, mint mikor a növény csíráit a fölszívott táplálék fakasztja, a reflexio azután megérteni, irányítani, egybefűzni törekszik ezt a motívumokból fölfakadó költői életet. A compositionnak e titkával, szerves erejével bírt Arany az első *Toldiban* s *Buda halálában*. A két mű azért túl is fogja élni az ízlés változásait s mindkettő a magyar költői szellem példánya marad, melyből annak erejét, természetét, határait meg lehet ismernünk. De épen ezért nehéz Aranyt idegen nemzetek költőihez hasonlítani. Ezek jobbára állást foglalnak koruknak művészi s műveltségi törekvéseivel szemben; több bennök a cosmopolita elem; az, mi a jelen élet törekvéseire, vágyaira, eszméire vonatkozik. Arany ellenben az élettől inkább elvonúl; annak zaja iránt közönyös; inkább csak magányos fészek madara, költői képek szövője, melyekbe a magyar nép-jellem alapvonásait rajzolja be. Aranynak képzelme a nemzeti múlt mondaival majdnem egybe forrott; s eposzának értékét e körülmény nagyban emeli.

Azért oly sikeres művészete, mert ő maga is hisz a földidézett alakok szépségében, igazságában, sorsuk költőiségében. Ép azért kellett az alakoknak költői kitámadására is annyi idő; nőttek és fejlődtek írójuk lelkével; átalakulásokon mentek át, míg végre szerencsés viszonyok között, a fokozódott munka-

kedv hevében készen léptek elő a költő elméjéből. Arany eposzáinak története ezt világosan mutatja.

III.

Még csak néhány megjegyzésünk van. Néhány részletes példán akarom megmutatni, hogyan használt és változtatott meg Arany töredékeiből egyet-mást *Buda halálában*. Ha e fönmaradt töredékeket a kész költeménynyel összehasonlítjuk, ennek eredményét legjobban úgy fejezhetjük ki, hogy Arany a maga töredékeivel hasonlót cselekedett, mint *Toldijában* Ilosvai verseivel. A mit lehetett, fölhasznált belőlök; anyag-nak vette, miből tökéletesebb újat csinált. Az 1856-diki dolgozat első éneke például — mint tudjuk — elmondja, hogyan országolnak Etele s Buda kilencz éve nyugodtan együtt. A *Buda halálának* drámaibb lendülete ezt a kezdetet lehetlenné tette. Elmarad a kilencz év s az első ének abban a pillanatban mutatja föl Budát, a mint az osztályt végzi. A mit az új Ilosvai mint múltban már megtörténtet állított elének, azt Arany *Buda halálában* jeleníti. A töredékben a két király uralkodását jellemző hasonlatok itt párbeszéd fordulataivá lesznek. A töredékben nem látjuk Buda tettének okát; *Buda halálában* megértjük, hogy ez a tett Budának ingadozó, gyöngye jelleméből fakad. A töredék egy költői Ilosvai módjára elmondja Eteléről:

Zsákmánynyal a köpübe rakodva tért haza,
Nép számra martalékot, fölös szolgát hoza,
S a fejedelmi szakmányt, elosztva kétfelé,
Választani raká mind Buda király elé.

S *Buda halálában*? E négy sorból egy kis cselekmény lesz, melyet újra jelenítve beszél el a költő s mely hatással van a két király viszonyának fejlődésére. — Az 1856-diki töredék második énekében a psychologiaiilag egészen határozatlan Buda álmodat lát s első sejtelmét érzi a bekövetkező viszálynak. Ez az előzőkben nincs indokolva s Hunor és Magyar álmokképei is meglehetősen «messziről» kerülnek Buda agyába. A kész költeményben Detre az «ékverő» s az álom motivuma mennyire érettebb művészettel és költői indokolással jelenik meg Etele

álmában «Hadurról»! Hunor és Magyar mondáját pedig a kész költeményben Buda helyett maga a költő álmodja regévé s énekelteti el a vadászünnepen, mikor egészen természetes, hogy a dal a hősök csodás szarvasüzéséről beszéljen. S e mellett ez a rege itt messze költői távlatot nyit a hún-magyar eredetre, melynek az eposz végén oly jelentőssé kellett volna válnia. Íme e néhány fölhozott példából is világossá lesz *Buda halálának* művészi szerkezete, melynek keletkezésébe néhány pillantást is vethetni, talán nem egészen élvezet nélkül való.

De nem csak lényeges dolgokban változtatott Arany. Ha a töredékekből új épületébe egy-egy követ átvett, csiszolt azon is; gondja kiterjedt a csekélyre is. Csak picziny két példa legyen bizonyágom. 1853-ban így szól:

Ott hol napkeletre kanyarúl a Zagyva,
Gyült össze az udvar, mind kicsinye, nagyja;
Ott vala a város: Etele királyi
Lakóhelye, könnyed sátorpalotái.

Buda halálában:

Duna-Tisza síkján, Zagyva folyó mellett
Sátora egy dombon kék égre szökellett.
Ez vala a város, ez Buda királyi
Lakhelye, faművű sátorpalotái.

A változtatás, mely a kék égre szökellő sátort hozzá képzelmünkbe, a magasra nyúló dombbal, honnan messze kilátás esik a folyó lapályára, azt hiszem, szerencsés. Határozottabb, tehát elevenebb képet ad a «könnyed sátorpalota» helyett a «faművű» is. Arany egész művészi kedvteléssel rajzolja később a királyné sátrának faékitményeit s faragványait.

Egy más példa ugyancsak e palotáról. 1853-ban énekli:

Tündér palotának bizonyára hinnéd,
Melyet egy fúvó szél tova lehel innét,
Oly könnyűden volt az, csak fából, faragva
Mesteri munkával díszesen kirakva.

Buda halálában:

Tündér palotának bizonyára hinnéd
Melyet a fúvó szél tova lehel innét;
Mintha csak a földből kelne egy-egy ága,
Tornyosan áll s czifrán: a puszta virága.

Az első strophában a tündérpalota puszta hasonlat: a másodikban eleven költői kép.

Arany szerint Shakespeare talentumáról elmondhatni, mit a zsoltár zeng az Úrról: Nagy vagy uram a nagyokban s nagy a kicsinyekben.

Arany költői érzékéről s lelkiismeretességéről ugyanezt mondhatni; gondossága nagyra, kicsinyre egyaránt kiterjedt. Igazán pontos sáfárja volt tehetségének, mintha csak azt hitte volna, hogy majdan egy felsőbb hatalom előtt annak minden fillérjéről számot kell adnia.

PÉTERFY JENŐ.